

MUHAMMED İKBÂL'İN TASAVVUF ANLAYIŞINDA ZAMAN KAVRAMI

BÜŞRA BİLGİN*

ÖZ

Zaman mefhumu, evreni, evrendeki oluşu açıklayabilmemizde en temel rolü üstlenen kavramlardan biridir. Söz konusu kavram, farklı disiplinlerde farklı karşılıklara sahiptir. Muhammed İkbâl, evrendeki her şeyin birbirine organik bir bağla bağlı olduğunu düşündüğünden zaman kavramını topyekûn bir mânâda düşünmüştür. Ona göre hayatın her alanı birbiriyle ilişkilidir ve bu alanlar insanla bağlantılı olduğundan daha fazla Tanrı'yla bağlantılıdır. Bu düşünce onu, zamânı ilâhî açıdan yorumlamaya yöneltmiştir. İkbâl, Tanrı'ya anlamanın en önemli delillerinden biri olarak zaman kavramını öne sürer. Nitekim varlığın varlığa gelmesi, hayat bulması, yok olması gibi evreler hep bir zaman içinde meydana gelir. Dolayısıyla zamânı anlamak yaratıcının edimlerini anlamayı mümkün kılar. İkbâl, hakîki zamânı anlamak için doğa bilimlerinden çok tasavvuf düşüncesini bilmek gerektiğini düşünür. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin görüşlerini benimseyen İkbâl, gerçek zamâna ulaşmayı aşk ile mümkün görür. Bu sayede, insan için zamânın önemi kalmaz; insan, artık zamânın hükmettiği değil zamâna hükmeden rolünü üstlenir.

Anahtar Kelimeler: Zaman, Muhammed İkbâl, Tasavvuf Düşüncesi, İbnü'l-vakt, Ebu'l-vakt.

THE CONCEPT OF TIME IN THE THINKING OF MYSTICISM OF MUHAMMAD IQBAL

ABSTRACT

Muhammad Iqbal considers the concept of time as unity. It means that everything in the world is connected to each other with an organic tie. According to him, all areas of life are interrelated, and these areas are connected to God more than human. This thought leads him to interpret the time in terms of the divine point of view. For this reason, Iqbal considers the concept of time as one of the most important proofs of understanding God. Moreover, Iqbal thinks that in order to understand the real time, we should know the mystics thought rather than natural sciences. At this juncture, Iqbal follows Mevlânâ Jalaleddin-i Rûmî's opinion, only one possible way to reach the real time is love. Thus, the time loses its importance for human being because human start to play dominate role on time, not the time on human.

KeyWords: Time, Muhammad Iqbal, Thinking of Mysticism, İbnü'l-vakt, Ebu'l-vakt.

* Arş. Gör. Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, busracosanay@artvin.edu.tr

Giriş

Çalışmada İkbâl'in zamâna ilişkin düşüncelerini anlamak için öncelikle düşünürün felsefi görüşlerine kısa bir giriş yapılmıştır. Zaman kavramı, dinde, kültürde, fizikte ve felsefe ıstilahında birden fazla manâda kullanılmaktadır. İkbâl, zaman kavramını topyekûn anlamda düşünerek kavramın tasavvufi boyutuna dikkat çekmiştir. İkbâl, zamânın canlılar üzerindeki psikolojik etkisinin tasavvufu aşılabilirliğini öne sürer. Tasavvuf düşüncesinde zaman, ânın gerektirdiklerini yerine getirmeyi, geçmiş ve gelecek kaygısına düşmemeyi tanımlar. Böylelikle insan zamânın etkilerinden kurtulur. Bu düşünce çalışmada ibnü'l-vakt ve ebu'l-vakt kavramları çerçevesinde ve *Mesnevi*'den örneklerle ele alınmaktadır. İkbâl, bu kavramları doğrudan kullanmamıştır fakat eserlerinden hareketle zaman düşüncesinin bu kavramlara paralel açıklandığı görülmektedir. Bu açıklamanın akabinde kavramın kâmil insanlarda hakîki manâya ulaştığı gösterilmeye çalışılmıştır.

1. İkbâl'in Felsefi Düşüncesine Kısa Bir Giriş

İkbâl'in felsefi düşüncesini, modern dönemde A. N. Whitehead (ö. 1947)'den aldığı, *Kur'ân-ı Kerîm* ve tasavvuf anlayışı ile temellendirdiği *dinamizm* anlayışı oluşturur. O, Tanrı-evren ilişkisi söz konusu olduğunda *Kur'ân*'ın öne sürdüğü dinamik hayatı yani amelî hayatı haklı görür. Bu sebeple İkbâl, dinamizmi reddeden ve oluşu yadsıyan her türlü düşüncenin karşısında yer alır ve Aristoteles'ten beri süregelen statik evren anlayışını, evreni mekanizme hapsettiği gerekçesi ile kabul etmez. İkbâl'e göre bir düşüncenin tam manâsıyla anlaşılabilmesi için Tanrı tasavvuru gereklidir. Çünkü ona göre, yaratıcısıyla ilişkilendirilmeyen hiçbir bilgi tam anlamıyla doğru sayılmaz. İkbâl, duyu tecrübelerimizin verilerine güvendiğimiz kadar dînî tecrübelerimize de güvenmemiz gerektiğini düşünür ve doğa bilimlerinin yanına mistisizmi de bir bilgi kaynağı olarak koyar. Ona göre, *Kur'ân*'da anlatılan dinamizm düşüncesi, modern bilimle birlikte kanıtlanmıştır. Mistik bilgi ise bize hayatı anlamlandırmayı ve doğa bilimleriyle elde edemediğimiz gerçeklik imkânını sunar.

İkbâl, Tanrı ve evreni birbirinden bağımsız iki varlık olarak görmez; o, bu anlamda Tanrı'nın evrende aşkın olduğu düşüncesine karşı çıkar. Çünkü ona göre evrendeki her şey yaratıcısına organik bir bağla bağlıdır. Dolayısıyla evrendeki tüm olaylar ve varolan şeyler Tanrı'nın bir açılımıdır. Tanrı, diğer tüm şeylere göre sonsuz ve sınırsızdır fakat bu sonsuzluk, zaman ve mekân bakımından değil yoğunluk bakımındandır. Onun her bir açılımı evrende yeni bir yaratılışı gerçekleştirir.

İkbâl'in hakikat anlayışında tasavvuf düstûru önemli bir yer tutar. Çünkü o, hakîkate ulaşmanın bir yolunu mistik tecrübeye bağlar. Yani onun düşüncesinde insan, bir ân için mutlak hakîkati deneyimleyebilir; bu ise yalnızca gönüldeki aşk bağlamıyla mümkündür. İkbâl, düşüncenin Hakikat'e yalnızca akılla ulaşılabilirliğini düşünen Batı düşüncesini eleştirerek tasavvufî manâda bir sezgi yani feyz olmadan asla gerçeğe ulaşamayacağını söyler. Ego ve aşk arasında çok yakın bir ilgi kuran İkbâl, benliği güçlendirmenin önemini

vurgularken mutlak hakîkate duyulan aşkın gerekliliğine dikkat çeker. İkbâl'e göre, evrenin esrarlı dönüşü ve onu döndüren güç, zamânın bu sessiz akışı, insanlara gece ve gündüz şeklinde tecelli eder. *Kur'ân* da bundan, Tanrı'nın varlığının en önemli delillerinden biri olarak söz eder (İkbâl, 1984: 27). İkbâl, burada Tanrı'yı anlamının en önemli yollarından biri olan zaman meselesine değinir. İnsan, Tanrı'nın alâmetlerini düşünerek tabiatı keşfetmelidir. Tanrı'nın bir tezahürü olan tabiatı anlamak ise, Hakîkat'e erişmenin yollarından biridir. İkbâl'in düşüncesinde hakîkate ulaşmak için iki yol gereklidir. Birincisi tabiatı anlamak ve yorumlamak ikincisi ise, mistik tecrübedir. Fakat bu iki yol birbirinden ayrı ve kopuk değildir. Çünkü yaratıcısıyla ilişkilendirilmeyen tabiatı tam anlamıyla anlamak mümkün olmadığı gibi mistik tecrübede devamlı kalmak da mümkün değildir. Bu nedenle her iki bilgi alanını da birbiriyle içiçe geçmiş bütün olarak düşünmek gerekir.

2. Tasavvufta Zaman, İbnü'l-vakt ve Ebu'l-vakt Kavramları

Arapça *zaman*, “asır, insanın hayat süresi, mevsim, iklim” anlamlarına gelmektedir (Erkan, 2004: Zaman maddesi). Zamânın çoğulu *ezmân*, *ezmün* ve *ezmüne* şeklindedir. Söz konusu kavram, “felsefe ıstılahında vakit mefhumu için kullanılan bir kelimedir” (Züşşerâ, 1993: 460). Ayrıca felsefede “Zaman, önce ve sonra kavrayışı içinde ele alınan süre, ard arda gelişin sezgisi ya da fikri, önceki olayla sonraki olay arasında kalan dönem, sürekli değişimin ölçülebilir bilgisi, olayların birbirini izlediği bir yapıyı ortam, fiil ya da eyleme bağlı olarak doğal sürenin çeşitli dilbilimsel bölümlerini gösteren kategori gibi anlamlara gelmektedir” (Cevizci, 1999: 943; Hançerlioğlu, 1993: 471; Timuçin, 2000: 357). Burada felsefe tarihi boyunca söylenegelmiş zaman tanımlarından bir çıkarım yapılarak genel bir tanım oluşturulmuştur.

Tasavvuf anlayışında ise, zaman kavramı şimdiki hâl üzere yoğunlaşır bu nedenle *ân*, *ân-ı dâim*, *dem* ve *vakt* gibi kelimeler şimdiki zaman anlamında *zaman* yerine kullanılır. Bu kelimeler hemen hemen aynı mânâları ifade etmenin yanı sıra aralarında çok ince farkları da barındırır.

Tasavvuf sözlüklerinde *ân* kelimesi “zamânın en küçük parçası ve Hak ile zuhur hâli mânâsına gelir” (Cebecioğlu, 2004: 59; Uludağ, 2001: 42). Burada Hakk'ın zuhûru, tecelli etmesi ve tüm evrende kendini açmasıdır. *Dem* ve *vakt* kelimeleri sıkça mesnevilerde geçen ve *ân* ile aynı anlamda kullanılan kelimelerdir. *Dem*, “tasavvufta, sûfinin geçmiş ve gelecek endişesinden kurtularak içinde bulunduğu ve yaşadığı ândır” (Cebecioğlu, 2004: 156; Uludağ, 2001: 102). *Vakt* kelimesi ise sûfiler tarafından “şimdiki zamanda içinde bulunduğum durum” (Hakîm, 2005: 661-662) diye terimleştirilmiştir. Ayrıca onlar, “insanın vaktinin kendisine hâkim olan şey olduğunu kastetmiş ve sûfi, ibnü'l-vakit (vaktin oğlu)'tir; geçmiş ve gelecek kendisini ilgilendirmez, onu dâima içinde bulunduğu vakit ilgilendirir demişlerdir” (Kâşânî, 2004: 588).

“*Ân-ı daim* de sürekli *ân*, ezel ve ebedi içine alan ilâhi mertebenin devamı, zamânın görünmeyeni ve aslı yani aslında zamansızlık” (Uludağ, 2001: 42; Cebecioğlu, 2004: 59)

AKADEMİKBAKIŞ DERGİSİ

Sayı: 72 Mart - Nisan 2019 Uluslar arası Hakemli Sosyal
Bilimler E-Dergisi ISSN: 1694-528X İktisat ve Girişimcilik
Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız –Türk Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Celalabat –KIRGIZİSTAN
<http://www.akademikbakis.org>

anlamına gelir. Yine *ân-ı dâim* kelimesine karşılık aynı manâyı içeren *el-vaktu'd-dâim* terimi sürekli hâl anlamında kullanılmıştır (Kâşânî, 2004: 589).

Muhammed İkbâl, tasavvufla ilgili düşüncelerini kendisinin de belirttiği üzere Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö.1273)'nin düşüncelerinden hareketle oluşturmuştur.

Mevlânâ'nın yanış dolu sözlerindedir senin ilacım,

Çünkü düşüncelerine batının sihri galip gelmiştir.

Rûmî'nin feyziyle sağlamdır görüşüm benim,

Feyziyle onun, sürahimde Ceyhun nehri doludur (İkbâl, 1983: 50).

İkbâl'in diğer eserlerinden de Mevlânâ'dan çokça etkilendiğini görmek mümkündür. O, aşksız ilmin bir değer taşımadığını düşünerek ilâhi aşkın sırrı için Mevlânâ'yı örnek almamızı söyler.

Pir-i Rûm'un (Hazret-i Mevlânâ) feyzi ile ilim sırlarının meçhul defterini okuyayım.

Onun canı alevler saçar. Ben onun yanında kıvılcım gibi bir lâhza yanıp sönen bir parıltıyım.

Yanan bir mum, pervaneme hücum etti. Kadehime şarap, baskın verdi.

Pir-i Rûmî toprağı iksir yaptı. Benim tozumdan ve tecelliler gösterdi.

...

Onun şarabından sarhoş olan ben, onun nefesleriyle yaşıyorum (İkbâl, 2005: 30).

Aşk ve muhabbet delili olan Mevlânâ ki onun sözü susuzlara bir selsebildir,

Dedi ki: içinde ateş olan şairin aslı Allah Hû'nun sıcaklığındandır.

O nevâ (ahenk, ses), çöpleri gülistan yapar o nevâ, felekleri birbirine karıştırıyor.

O şiir Hak için şehadet, fakirlere saltanat veriyor (İkbâl, 2000: 84).

İkbâl, zamanla ilgili düşüncelerini, tasavvuf düşüncesindeki *ibnü'l-vakt* ve *ebu'l-vakt* kavramlarına paralel olarak açıklar.

“Tasavvufta *ibnü'l-vakt*, geçmiş ve gelecek endişesinden kurtulmuş, şimdiki ânı yaşayan sûfiye denir. Sûfi tâbirlerinin dışında bu ifade, zamânın uyarına giden vaktin icablarına göre hareket eden, mizaç ve tabiata göre söz söyleyen müsamahakâr kişiler için söylenir” (Uludağ, 2001: 178; Cebecioğlu, 2004: 294; Kâşânî, 2004: 588).

“İbnü'l-vakt olan kişiler, ömrünün ve özellikle fiilen içinde bulunduğu vaktin kıymetini bilen kişilerdir. Öyle ki onlar, zamanla birlikte yarın ahireti için ne kâr, ne hayr edebilmek mümkün ise, onun kazanılmaya çalışılması gerektiğini söylerler” (Orhanoğlu, 2011: 157).

“*Ebu'l-vakt*, Arapça, vakte sahip, vaktin babası demektir. Vaktin ve hâlin etkisi altında kalmayan sûfiler hakkında kullanılır. Bu gruba mensup olanlar, telvin ehli değildir. Telvin ehline yani hâlin etkisi altında kalanlara ibnü'l-vakt denir. Ebu'l-vakt bunun aksine temkin ehlidir” (Cebecioğlu, 2004: 180).

Tasavvufta şimdiki zamâna verilen önemle beraber oluşan ebu'l-vakt ve ibnü'l-vakt kavramlarının birincisi vaktin üstünde olan, vakte hükmeden olmakla birlikte, ikincisi vaktin tasarrufu altında olan mânâlarına gelmektedir. Mutasavvıflar kendilerini daha çok *vaktin çocuğu* olarak tasavvur ederler. Bu, aslında yinelenen tecellilerin algısında olmayı işaret etmektedir. Geçmiş özlemi ve gelecek kaygısından sıyrılan sûfiler, sürekli bu ânı tecrübe ederler. Bu durum, aynı zamanda tecelliler bağlamında iradesini Allah'ın iradesine bağlamak yahut kendi iradesini ortadan kaldırarak yerine Allah'ın iradesini ikâme etmektir. Sûfiler, vakitten insanın içinde bulunduğu zamânı kastederler. Çünkü hakikat ehli, vakit iki zamânın arası yani geçmişle gelecek zamanların arasındır; sûfi de vaktin çocuğu (ibnü'l-vakt)'dur, demişlerdir. Bu sözleriyle onlar, sûfi her vakit içinde o vakitte yapılması en uygun olan ibadetle meşgul olur, o vakit içinde kendisinden istenen şeyi yerine getirir, anlamını kastederler (Yıldırım, 2015: 149-150).

İkbâl, zaman konusunda açıklama yaparken saf zamânın ancak bilinçli bir şuur ve feyzle kavranabileceğini söyler. İkbâl'in anladığı mânâda zaman, Mevlevîlikte olduğu gibi *dâimi bir şimdidir*. Tasavvufta bu durum, vecd hâlini yani ezeli ve ebedî varlıkla iletişim hâlini temsil eder. “Mevlânâ Tanrı'yla yaşanan bu özel vakitle ilgili olarak Cebraîl'in bile âşık ile mâşuk arasında bir örtü hükmünde olacağını belirtir. İkbâl de, yaşanan vakt deneyimini; dizisel zamandan kurtulup sûfinin doğrudan Tanrı ile bağlantı kurduğu âna bir gönderme şeklinde yorumlar” (Küçük, 2002: 230-231). Bu durumda sûfi zamandan kurtulur ve zamansızlığı deneyimler. Bu *vakt deneyimi* öyle görünüyor ki, Tanrı'nın, kulu ile doğrudan iletişim kurması hâlidir ve Mevlânâ'nın âşık ile mâşuk diye adlandırdığı kavramları kul ile Tanrı olarak anlamak mümkündür.

Tasavvuf anlayışında, Hak ile iletişim hâlinde bulunan ve bunu deneyimleyen sûfi için ne zaman ne de mekân kalır. O, sonsuz bir zamâna ve mekâna ulaşır. Nihâyetinde tasavvuf yolundaki kâmil insanın sürekli aktif bir şimdide bulunduğunu ve onun zamânının geçmediğini söyleyebiliriz. Bu durumdaki sûfiler ibnü'l-vakt veya ebu'l-vakt derecesinde olan sûfilerdir.

Mevlânâ, *Mesnevî*'nin birkaç bölümünde ibnü'l-vakt kavramını şöyle açıklar; “Ey arkadaş, sûfi ibnü'l-vakt olur. Yarın ve yarına demek, tarikat şartlarından değildir” (Rûmi, 1965: 148; Rûmi, 1990a: 31; Rûmi, 2004: 133; Rûmi, 2010a: 46). Bu beyitlerin şerhi Tâhir-ul-Mevlevî tarafından şu şekilde yapılmıştır; “her işi vakit geçirmeden tam zamânında yapana tasavvufta

ibnü'l-vakt denilir” (Rûmi, 1965: 148). Mevlânâ başka bir bölümde durumu şöyle betimler; “Sûfi, vaktin oğludur. Oğul, babasının eteğinden el çekmez. Sûfinin esirgeyici babası olan vakit de onu, yarına bakmaya muhtaç etmez, görür ve gözetir; hesabı kolay olan kendi gül bahçesine götürür. Sûfi halk gibi geleceği beklemez, nehirdendir o, dehirden değil. Tanrı yanında ne sabah vardır, ne akşam. Geçmiş, gelecek, ezel ve ebed, orada yoktur. Geçmiş Âdem’le gelecek Deccal oraya sığmaz. Bunlar, akl-ı cüz’inin ve hayvanî ruhun sahasındaki şeylerdir. Mekânsızlık ve zamansızlık âleminde bunlar yoktur¹” (Rûmi, 1990b: 601-602; Rûmi, 1991b: 214-215; Rûmi, 2010c: 734).

Mesnevî’de ebu’l-vakt kavramı şöyle açıklanmıştır; “Saf sûfi, İbnü’l-vakittir ama vaktin babasıymış gibi vakti adamakıllı avucunun içine almıştır. Bu çeşit sûfi, tamamıyla ululuk sahibi Tanrı’nın nuruna garkolmuştur. Kimsenin oğlu değildir o. Vakitlerden de kurtulmuştur, hâllerden de” (Rûmi, 1991a: 35; Rûmi, 2010b: 309).

Anlaşılabacağı üzere ibnü’l-vakt olan sûfi, vaktin gerektirdiklerine göre yaşar, yani ne yapması gerekiyorsa onu zamânında yapar ve bu manâda o, vakte bağlıdır. Onun zamânı, sürekli bir şimdidir çünkü o, geçmişe takılıp kalmaz ve gelecek endişesiyle yaşamaz. O, ancak içinde bulunduğu ânın gereklerini yerine getirir. Ebu’l-vakt ise, vakit ve hâlin hükmünden kurtulup zamanda ve hâllerinde tasarrufta bulunan kimsedir.

Abdülbâki Gölpınarlı, Farsça’da vakt anlamına gelen *dem* kelimesini açıklarken Mevlevîlikte zaman kavramının analizini şöyle yapar; “Sûfilerce zaman, olayların birbirleriyle zihinde sıralanmasından doğan mücerret ve zihnî bir mefhumdur. Geçmiş, ancak zihindedir; gelecek, boyuna akar ve ona erişilemez. Ufuk gibi, insan gittikçe o da gider. Hâl ise durmayan bir zamandır. Şu hâlde zamânın hakîkati, içinde bulunulan ve bölünmez bir cüz’ü olan ândır. Kâinat ise her ân yeniden yaratılmaktadır; bir ân öncesi kâinat geçip gitmiştir içinde bulunduğumuz ân, biz ve kâinat yeniden Mutlak Varlık’tan zuhur etmişizdir. Böyle olunca insan, bulunduğu ânın tecellisine tâbi olmalıdır. Her ân Hakk’ın bir zuhuru olduğuna göre, bâki olan ancak Hakk’tır” (Gölpınarlı, 1963: 12-13).

Gölpınarlı, Mevlevîliğin zaman düşüncesini şimdiki zamânın önemine bir gönderme olarak yorumlar. Evren sürekli bir yaratılış içindedir derken de bize Rahman Sûresi 55/29. âyeti hatırlatır. Âyet “göklerde ve yerde bulunan herkes, O’ndan ister. O, her ân yaratma hâlidir” şeklinde Allah’ı her ân bir işin meşgul ettiğini ve evrenin sürekli bir yaratılışta bulunduğunu söyler. Bu nedenle sûfi için yapılması gereken en önemli şey, ânın gereklerini

¹Aynı eserde düşüncenin şerhini Gölpınarlı şu şekilde yapar; “Sûfi vakit oğludur, sözüyle sûfinin içinde bulunduğu vaktin hükmüne uyduğu belirtilmektedir. Geçmiş zaman ancak zihinde mevcuttur; gelecekse hiçbir zaman tahakkuk etmez; her ân geçmişe akıp gider çünkü zaman durmaz. Bu bakımdan o da mücerred ve zihnî bir mefhumdur; hâdiselerin zihinde kıyaslanmasından doğan zamânın hakîkati içinde bulunduğumuz ândır. Âlem her ân Tanrı iradesiyle gayb âleminde şehâdet âlemine gelmekte, yine bir ân içinde, tümünden gayb âlemine gitmektedir ve yaratış ve yaratılış dâimdir”.

yerine getirmektir. Geçmişe takılıp geleceğin kaygısıyla yaşamak sûfi için uygun olmayan bir davranış olarak görülmüştür.

İkbâl de bir şiirinde, yine Rahman Sûresi 29. âyeti hatırlatacak şekilde içinde bulunulan âna önem atfederek şöyle söyler;

Dünya işi esassız, temelsizdir, deme. Bizim her ânımız ebediyete perde çekiyor.

Bugünü sıkı tut; zira yarın, daha zamânın kalbi içindedir (İkbâl, 1971a: 48).

Şiir, kişinin her ânının kıymetli ve ulaşılmak istenen ebedî hayata bir fırsat olduğunu anlatmaya çalışır.

Zaman, her zaman devran ediyor, etmektedir,

Ama bil ki hakikat tektir, gerisi efsanedir.

Ne dünü gördü kimse ne de yarını,

Senin devrin, yalnızca bugündür (İkbâl, 1983: 107; İkbâl, 2014b: 33).

İkbâl, bu dizelerle ibnü'l-vakt kavramını hatırlatacak şekilde geçmişe ve geleceğe değil şimdiki zamâna önem verilmesi gerektiğini söyler.

3. Kâmil İnsanda Zaman Nosyonu

İkbâl, birçok şiirinde zamânın tasavvufî boyutunu ele almıştır. Zamânın aşk sahibi kişilerde yani kâmil insanlarda nasıl farklı bir anlam taşıdığını izah etmeye çalışmıştır. Bir şiirinde, ilim sahibi kişilerin durumunu, aşk sahibi kişilerin durumundan ayırt eder ve ilim ile aşk arasındaki konuşmayı ele alır. İlim durumunu şöyle izah eder;

Bakışım kâinatın sırrına nüfuz eder. Zaman denen şey benim kemendime esirdir.

Hilkat, benim gözümü bu tarafa açmıştır. Dünyanın öteki tarafı ile ne alâkam var?

Benim sazımdan yüzlerce terennüm damlamakta. Sırrımı düşünmem; her tarafa yayarım.

Aşk ise;

Senin tılsımın yüzünden denizler alev alev yanıyor. Hava ateşler içinde, zehirli.

Eğer bana yâr olsaydın nur olurdun. Benden ayrıldın. Şimdi senin nurun ateştir.

...

AKADEMİKBAKIŞ DERGİSİ

Sayı: 72 Mart - Nisan 2019 Uluslar arası Hakemli Sosyal
Bilimler E-Dergisi ISSN: 1694-528X İktisat ve Girişimcilik
Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız –Türk Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Celalabat –KIRGIZİSTAN
<http://www.akademikbakis.org>

Gel bu fâni dünyayı gül bahçesine çevir. Bu ihtiyar cihanı yeniden gençleştir.

Gül, gönlümdeki ıstırabın bir zerresini sen de duy. Duy da bu feleğin mânâsını ebedî bir cennete çevir (İkbâl, 1971a: 59), der.

Şiirde, ilmi aşka davet eden bir düşünce görülmektedir. Şair, aşksız ilmin zamâna esir olduğunu ve yalnızca fiziksel dünyayla sınırlı olduğunu dile getirerek ilmin aşkla ebediyete ulaşacağını vurgular. Burada ilk olarak, ebu'l-vakt dediğimiz aşk sahibi kişiler akla gelmektedir. Daha önce de açıklandığı üzere bu makamdaki kişiler zamânı elinde bulunduran ve onu tasarrufu altına alan bir hâli tecrübe ederler. Bu kişiler, yüksek tefekkür sahibidir ve insan-ı kâmil, mürşid veya kalender gibi isimlerle adlandırılır.

İkbâl'in bakış açısından,

İnsan sebat ve devam arar, bir hayat kanunu elde etmek için çabalar.

Bir kanun ki, dünyanın gecesini gündüze çevirsin ve imanlı müslümanın ezanı ufuklarda yankılsın (İkbâl, 2006a: 122).

İnsanın bu devamı sağlayabilmesi için ebedileşmesi gerekir ve bunun yolu da ona göre benliği güçlendirmektir. Benliğin Mutlak Ego (Tanrı)'ya ulaşmasının ancak onun olgunlaşması ve kemâle ermesiyle olacağını düşünen İkbâl, zamânın da o zaman ebedileşeceğini söyler.

Kemâle erdiği zaman, ebedileşir zaman!

Allah'ın ebediyeti, en temel ilkedir; eyleminin ödülü değil!

Ey yüce ebediyet, ey misafir ruh!

Aşkın ateşiyle her daim kazanır seni! (İkbâl, 2013b: 178)

Tasavvuf düşüncesinde olduğu gibi, İkbâl'in düşüncesinde de insanın ebedileşmesi, olgunlaşması ve kemâle ermesi Zât-ı İlâhî'ye duyduğu *aşk* sayesinde olur. Son beyitte geçen ebediyeti aşkla kazanma fikri, bu düşünceyi destekler niteliktedir. Benliğin temelini aşka dayandıran İkbâl, bu fikrini şu mısralarla dile getirmektedir;

Benliğin yaradılışı, ateşini aşktan alır. Dünyayı aydınlatmayı aşktan öğrenir.

Cihanda aşkın hem barışı hem savaşı vardır. Aşkın cevherli kılıcı âb-ı hayattır.

Aşk bir baktı mı kayalar parçalanır. Hak aşkı sonunda baştan aşağı hak olur (İkbâl, 2005: 36; İkbâl, 2014a: 33-34).

Câvitnâme'de ise şöyle der;

AKADEMİKBAKİŞ DERGİSİ

Sayı: 72 Mart - Nisan 2019 Uluslar arası Hakemli Sosyal
Bilimler E-Dergisi ISSN: 1694-528X İktisat ve Girişimcilik
Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız –Türk Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Celalabat –KIRGIZİSTAN
<http://www.akademikbakis.org>

Günlerden olmayan gün ne güzeldir! O gün ki, onun sabahının ne öğlesi ne akşamı var!

Kalp onun nurundan Ruşen olunca, sesleri tam renkler gibi görebilir.

Gıyapta kalanlar, onun parıltısından huzur oluyor, onun nöbeti zeval bulmaz, geçmez.

Ya Rabbi, günün birinde bana böyle bir gün bahşeyle! Beni yanmadan geçen günlerden kurtar (İkbâl, 2000: 6-7).

A. Schimmel, *Câvitnâme*'de geçen bu beyitlerin şerhini şöyle yapar; “insan için serili olmayan zamâna erişmek en yüksek maksatlardan biridir, âşık ve ârif bir ân için bu mutlak zamâna kavuşabilir. Bergson’un intuition (sezgi) mefhumu, kalbin mutlak olanla temas edip bir ilham ânında bütün hakîkati birden tutması burada her türlü mistisizmin gayesiyle birleşiyor. İkbâl’e göre, bu ân, bu iç tecrübe, insanı bütün mahdut hâllerden kurtarıp kendi takdirinin sahibi yapıyor hatta onu bir bakıma ölümden kurtarıyor. Çünkü zaman ve mekândan kurtulan insan artık ölüme de önem vermeyecektir. Son beyitte geçen yanmak tâbiri, İkbâl’in eserlerinde hem aşk hem de hasretin ateşi için kullanılır çünkü yalnız aşk, insanı bu ilâhi zamâna ulaştırabilir”(İkbâl, 2000: 6-7).

Schimmel’in bu haklı söylemi, aşk ile zamandan kurtulan insanın ölüme önem vermemesi bize ölmeden önce ölmeyi anlatmaktadır. Yani insan ebediyete veya hakîkate erdiği zaman artık ona ölüm korkusu işlemez ve o ölmeden önce ölmüş gibidir.

Mü’min peygamber aşkı ile zamandan geçebilir;

Granit gibi zor değil bu bağdan kurtulmak, cam şişenin kırılışı gibidir!(İkbâl, 1983: 63)

Beyitteki düşünce bize bağ olarak zamânı göstermekte ve zamansızlığa ulaşmanın yolu ise ilâhi aşkla ilişkilendirilmiştir.

Mistik bir yolda ilerleyen insanın amacı, zamâna ait dünyadan, zamansız dünyaya ve ezeliyete geçmek, yani Tanrı’yı doğrudan doğruya kavramaktır. Bu yönüyle mistisizmin kaynağı, görünen dünyanın üstünde ve ötesinde görünmeyene ilişkin şuurdur. Mistik, ezeli olanı, gerçek hakîkati doğrudan doğruya tecrübe etmeye çalışmaktadır (Çelik, 2004: 104).

Ölümlü yani sonlu varlık olan “insan için dizili olmayan zamâna erişmek en yüksek maksatlardan biridir. Âşık ve ârif, bir ân için bu mutlak zamâna kavuşabilir. Bu ân, İkbâl’in

AKADEMİKBAKIŞ DERGİSİ

Sayı: 72 Mart - Nisan 2019 Uluslar arası Hakemli Sosyal
Bilimler E-Dergisi ISSN: 1694-528X İktisat ve Girişimcilik
Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız –Türk Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Celalabat –KIRGIZİSTAN
<http://www.akademikbakis.org>

fazlaca zikrettiği ‘benim Allah’la bir vaktim var¹’ hadisinde sözü edilen bir vakittir. Bu vakitte insanla Tanrı arasında ne mekân ne zaman ne de melek bulunur. Bu yüzden İkbâl hesabı, sene ve aydan olmayan zamânı bulmaya çağırır insanı” (Karadeniz, 2013: 467).

Ey bakışı şahinden daha keskin olan (padişah), sana Allah’ın ihsan ettiği bu mülke bir bak.

Bu gördüğümüz şeyi kim bize kader etmiştir? Lâzım olduğu hâlde bulunmayan şey nedir?

Gece ve gündüz bizim tedbirimizin aynasıdır. O gece ve gündüz bizim kaderimizin aynasıdır.

Ey çok gayretli genç, sana söylüyorum: yarın nedir? Bugün ve dünün kızı değil midir?

Bugüne sahip olan insanın etrafında felek fırl fırl döner.

Böyle insan renk ve koku cihanının yüzünün suyudur. Dün, bugün, yarın, onun hükmündedir.

Allah adamı gece ve gündüzlerin sahibidir (sermayesidir). Zira o, kendi bahtının yıldızıdır (İkbâl, 1976: 55; İkbâl, 2007a: 144).

Şiirlerinde sık sık zamânın dizgisinden kurtulmak gerektiğine ve kaderin önceden belirlenmiş, dışına çıkılmayan katı bir yazgı olmadığına dikkat çeken İkbâl, insanın sınırlarını aşmasını ve olup biten olaylar karşısında savrulmaması gerektiğini söyler. Her insan kendi potansiyelini fark etmeli ve onu harekete geçirmelidir. Ayrıca şiirde son üç mısra da geçen ve İkbâl’in *bugüne sahip olan adam* diye nitelediği kimse *ebu’l-vakt* kavramına bir gönderme olarak yorumlanabilir.

Benliği sıkı sıkı kucaklamak,

Fâniliği beka ile birleştirmektir.

Benliğin benliğe sığması muhaldir,

¹ Söz konusu hadisin tamamı şu şekildedir; “Benim Allah ile öyle bir vaktim vardır ki ne mukarreb bir melek ne de Mürsel bir nebi benimle birlikte o vaktin içine sığmaz”. Hadis olarak nakledilen bu söz sahih hadis kaynaklarında geçmemekle birlikte çoğu âlim tarafından mevzu olarak kabul edilmiştir. Bu söze daha çok tasavvuf âlimleri eserlerinde yer vermiştir; örneğin İmam Rabbâni’nin *Mektûbat*’ında 175. Mektupta geçer ve İkbâl’in de İmam Rabbâni’yi kendisine müşid edindiği dönemde bu hadisi öğrendiğini düşünmekteyiz. İmam Rabbâni, bu mektupta *ibnü’l-vakt* ve *ebu’l-vakt* kavramlarına da değinmiştir. Bkz. İmam-ı Rabbâni Ahmed-î Fârûkî Serhendî, *Mektûbat Tercemesi*, Çev. Hüseyin Hilmi Işık, İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2008, s. 217.

Benliğin tâ kendisi olmak kemâldir (İkbâl, 2006b: 90).

Görüldüğü üzere, insanı küçük bir âlem olarak gören İkbâl için kendi içine dönüp o âlemi keşfeden insanın Mutlak Zât'a erişebileceğini söyler. Bu düşünce bize *Kur'ân-ı Kerim*'de geçen “Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız” (Kaf, 50/16) âyetini hatırlatmaktadır. Dolayısıyla İkbâl'e göre, bize şah damarımızdan daha yakın olan yaratıcıyı kendi içimizde ve benliğimizde aramak, ebedileşmek için doğru bir yol gibi görünmektedir. İkbâl;

Zayıflar kendilerini Tanrı'nın varlığında kaybederler;

Güçlüler ise kendi varlıklarında O'nu keşfederler (İkbâl, 2007b: 72).

diyerek insanın Mutlak Hakikat'i bulmasında benliğin önemini vurgular. Yine bir şiirinde şöyle söylemektedir;

Denizde fırtına neden yok senin?

Ey müslüman sen neden benliksizsin?

Yaratıcının kaderinden şikâyet abes;

Sen neden bizzat yaratıcının kaderi değilsin? (İkbâl, 2013a: 271)

Şiirde, kişisel gayretin, kaderin belirlenmesindeki önemine dikkat çekilmiştir. İnsan emek verir ve kendi benliğini geliştirirse ona kader hükmetmez aksine o, kadere hükmedebilir.

İkbâl'e göre, “kim dinamik aşkın imkânları ölçüsünde kendi egosunu kuvvetlendirir ve bu ölçüler içerisinde hareket ederse, o kimse kendi kaderini tayin eder” (Schimmel, 2012: 75).

Benlikten geçme, bekaya nail olursun. Bir Katre ol, denizi içen bir katre ol.

Sen ki benlik nuru ile parlıyorsun, bu benliği kuvvetlendirirsen ebediyete erersin (İkbâl, 2005: 68).

Filozof, şiirlerinde, rubailerinde zamânın bir şimdiden ibâret olduğunu ve insanın asıl amacının zamânın dizgilerinden kurtulmak olduğunu söyler. İkbâl için ego ve aşk kavramları, insanın ereğine ulaşması için hayatî önem taşımaktadır.

Kalp yerleştiği her yerde,

Dâima cilve gösterir halvette.

Dün ve yarının esiridir şüphesiz ama

Gönül, zaman değişimine esir değildir yine de! (İkbâl, 1983: 90)

AKADEMİKBAKIŞ DERGİSİ

Sayı: 72 Mart - Nisan 2019 Uluslar arası Hakemli Sosyal
Bilimler E-Dergisi ISSN: 1694-528X İktisat ve Girişimcilik
Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız –Türk Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Celalabat –KIRGIZİSTAN

<http://www.akademikbakis.org>

İkbâl'in felsefesinde insan, zamandan kurtulmadıkça yani ilâhi zamâna varmadıkça zamânın esiri hatta kölesi gibidir. Onun bu kölelikten kurtulması için gönlündeki aşkın bulunduğu başka âlem dediği âlemin farkına varması gerekir. İkbâl bu düşüncelerini *Esrar-ı Hûdi*'de şöyle dile getirir;

Ey düne, geceye, yarına esir olup kalan! Gönlünde başka bir âlem var; onu gör.

Daha ne kadar gece ve gündüze esir olup kalacaksın? Li maallahi vaktün hadisini hatırla ve vaktin remzi nedir, anla.

Sana inci gibi parlak bir nükte söyleyeyim de kölenin hür insandan ne farkı vardır, anlayasın.

Köle, gece ile gündüz arasında bir saçma, bir hezeyan olup erir, gider. Hür insanın gönlünde zaman bir saçma, bir hezeyandan başka bir şey değildir.

Köle için günler bir zincirden başka bir şey değildir. Dudağında daima kader kelimesi dönüp dolaşır.

Hür insanın himmeti, kaza-yı ilâhiye işaret verir. Hadiseler onun eli ile vücuda gelir (İkbâl, 2005: 73-74).

İnsanın ulaşmayı hedeflediği asıl amaç ebediyettir, o da ancak Mutlak Hakikat'in ebediyetine ulaşmakla mümkündür. Benliğini güçlendiren ve kemâle ermek isteyen insan, ilâhi aşkın ateşiyle yanarak ebediyete ulaşabilir. İkbâl, “bütün âlem aşka secde eder. Akıl sûmenâtının Mahmudu aşktır” (İkbâl, 2005: 71; İkbâl, 2012: 84; İkbâl, 2014a: 107), der. Bu beyitte akıl, bir puthaneye aşk ise onu fetheden tarihî bir kişiliğe benzetilmiştir. Puthane, Hindistan'ın batısında bulunan ve Gazneli Mahmud (998-1030) tarafından büyük bir seferle fethedilip putlarının parçalandığı yer olan Sûmenat (Somnat)'a, aşk ise aynı tarihî olayda putları parçalayan Gazneli Mahmud'a bir gönderme olarak yorumlanabilir. Benzer gönderme İkbâl'in başka bir eserinde açıkça görülmektedir;

Kâbe ehli müslüman bile Somnat puthanesi yapmış, bekliyor;

Bunları kırmak için muhakkak Mahmud Gaznevî bekleniyor!

...

Bunları yaptırarak akıl ve basiretin kılavuzu ilâhi aşktır,

Onsuz şeriat ve din, tefekkür puthanesinden başka nedir? (İkbâl, 1983: 113)

Beyitlerde, hakikate ulaşmanın yolunu yalnızca aklın rehberliğine bağlayan putlaşmış düşüncüyü yıkacak şeyin gönüldeki aşk olduğu anlatılmak istenmiştir. İkbâl bir şiirinde;

Günler aşk mahmilini çeken birer devedir,

AKADEMİKBAKIŞ DERGİSİ

Sayı: 72 Mart - Nisan 2019 Uluslar arası Hakemli Sosyal
Bilimler E-Dergisi ISSN: 1694-528X İktisat ve Girişimcilik
Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız –Türk Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Celalabat –KIRGIZİSTAN
<http://www.akademikbakis.org>

Âşıkısan eğer sen de

Akşam ile sabahı kendine binek eyle (İkbâl, 1971b: 228) der ve *Câvitnâme*'de;

O, gün ve gecelere muhtaçtır; öbürü için gün ve gece yalnız binektir.

Çocuğun doğması karnın parçalanmasındandır; erenlerin doğması âlemin çatlamasındandır (İkbâl, 2000: 37)

diyerek, aşk ile yol alan kimselerin zamânın bağından kurtulacağını ve ebediyete ulaşabileceğini dile getirir.

İkbâl'e göre,

Allah, göklerin öbür tarafından bir kere sesini duyurup kendisini insana yakın olan Rab olarak gösterirse, insan bu dünya ve ona mahsus cihetlerden, onun mekân mefhumundan kurtulur; çünkü Allah muhittir, istikametlerden, zaman ve mekândan münezzehtir. Onun huzuruna çıkmak sûretiyle insan, ilâhi zamâna, ilâhi mekânsızlığa iştirak etmeye layık oluyor (İkbâl, 2000: 16).

İkbâl, insanın bu yola girmesi ve bu tecrübeyi deneyimleyebilmesi için bir mürşide bağlanması gerektiğini düşünür.

Bir avuç topraktan kimya vücuda getir. Bir kâmil mürşidin eşiğini öp!

Mevlânâ gibi mumunu uyandır; Tebriz ateşi içinde Rûm'u yak (İkbâl, 2005: 37; İkbâl, 2014a: 34).

İkbâl eserlerinde tasavvuf ehline mürşit tâbirinin yanı sıra kalender de demektedir. O, kalenderlerin zamanla ilgili durumunu şöyle izah eder;

Kalenderler bu toprak varlıklarına hâkim kudretli insanlardır,

Şahlardan bac (haraç) alırlar; fakat enginlerinde fakîr hırkası vardır.

Göründükleri zaman güneşe, aya kemend (ip) atıp elde ederler.

Halvet âleminde ise zaman ile mekânı kucaklamıştır onlar! (İkbâl, 1971b: 262)

İkbâl'in tarif ettiği insan-ı kâmil, kudretli fakat nefesine yenilmeyip böbürlenmeyen fakir hırkasını yani dervişlik sıfatını kaybetmeyen, her türlü işe gücü yeten zaman ve mekân boyutlarından kurtulmuş bir zattır. Bu zat kendi benliğini kuvvetlendiren ve ilâhi aşka nail olan kimsedir.

İkbâl'in kalender olarak tavsif ettiği bu gerçek dindar, günlerin kendisine hâkim olduğu değil bilâkis kendisinin günlere hâkim olduğu birisidir. Bu sebepten ego, devamlı bir avcı olarak

AKADEMİKBAKIŞ DERGİSİ

Sayı: 72 Mart - Nisan 2019 Uluslar arası Hakemli Sosyal
Bilimler E-Dergisi ISSN: 1694-528X İktisat ve Girişimcilik
Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız –Türk Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Celalabat –KIRGIZİSTAN

<http://www.akademikbakis.org>

görünür ve bu avcı âdi bir yağma peşinde değildir; bilâkis o, eğer kendisini saklamazsa, oltasıyla ayı ve güneşi yakalayabilir. Fakat o şâyet uzlete çekilirse, o zaman hatta zaman ve mekân bile onun ganimeti olacaktır (Schimmel, 2012: 66).

İkbâl'in tarif ettiği bu durum yine ebu'l-vakt denilen kişilerin durumunu hatırlatmaktadır. Ebu'l-vakt olan kişiler, herşeyin aslına bakar ve bu dünyanın zaman ve mekân bağlarından bir ân için kurtulabilir. Bu ân, uzun veya kısa olabilir fakat daimî değildir.

İkbâl'e göre,

Tasavvuf ehlinin sonsuzlukla birleşme ve buluşma sebebiyle daimî zamânın gerçek olmadığı kanısına varınca o kişinin daimî zamanla ilişkisinin kesildiğini sanmak da yanlıştır. Çünkü kendi birliğine rağmen mistik hâl ve günlük duygularımız arasında mutlaka bir ilişki vardır. Bunun kanıtı, mistik durumların sürekli olmayışıdır. İster mutasavvıf ister peygamber olsun her ikisi de eninde sonunda normal tecrübenin tabii derecelerine dönerler (İkbâl, 1984: 42).

İkbâl, bilgi edinmek için diğer tecrübe alanlarımıza güvendiğimiz kadar mistik tecrübelerimize de güvenebileceğimizi anlatmak ister. Çünkü her ne kadar ilâhi zamâna ulaşmak imkânımız olsa da kişi o ânda fiziksel dünyayla bağını koparmaz. Bu kısa süreli vecd hâli (kendinden geçme hâli), insanı zamandan ve mekândan soyutlar ancak kişi tekrar fiziksel hayatına devam eder.

Sonuç

İkbâl'e göre varlık, tüm yönleriyle ele alınmalı ve varlığa karşı bütüncül bir bakış geliştirilmelidir. Yani varlık yalnızca maddi yapısıyla değil, rûhi yapısı ve varoluş ereğiyle birlikte anlaşılmalı çalışılmalıdır. İkbâl, varlığı anlamının yolunu Tanrı'ya bağlarken, aynı zamanda Tanrı'yı anlamının bir yolunu da varlığa bağlar. Çünkü ona göre evrendeki her şey yaratıcısıyla organik bir bağ içerisindedir. Fakat bu bağ vahdet-i vücûd düşüncesinden hatırladığımız gibi Tanrı-varlık özdeşliği değil Tanrı ve varlık arasında kapanmaz bir ontolojik mesafenin varlığını işaret eden vahdet-i şuhûd düşüncesini hatırlatır. Dolayısıyla evren Tanrı'yla birlikte bir bütün olarak düşünülüp anlaşılmalıdır.

İkbâl, Tanrı'yı anlamının en önemli delillerinden biri olarak zaman kavramını öne sürer. Nitekim varlığın varlığa gelmesi, hayat bulması, yok olması gibi evreler hep bir zaman içinde meydana gelir. Dolayısıyla zamânı anlamak Yaratıcının edimlerini de anlamayı mümkün kılar.

Mevlânâ'yı kendine önder kabul eden İkbâl'in zaman konusunda da Mevleviliği benimsediği görülebilir. İkbâl, kendi çağına kadar olan tüm felsefi ve bilimsel iddiaları ele alıp tartışarak zamân kavramına bir anlam yüklemeye çalışmıştır. Onun zaman dediği şey aslında *Kur'ân*'da geçen kader kavramıdır. Kavramın tasavvufî manâsı ise, gerçek zamânı deneyimlediğimiz

AKADEMİKBAKIŞ DERGİSİ

Sayı: 72 Mart - Nisan 2019 Uluslar arası Hakemli Sosyal
Bilimler E-Dergisi ISSN: 1694-528X İktisat ve Girişimcilik
Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız –Türk Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Celalabat –KIRGIZİSTAN

<http://www.akademikbakis.org>

veya zamansızlığı yaşayabileceğimiz bir durumdur. Bu durumu aşk ve ego ile ilişkilendiren İkbâl, insanın benliğini güçlendirmesini ve içindeki ilahi aşkı keşfederek asıl zamâna ulaşması gerektiğini düşünür. İnsan ancak bu şekilde amacına ulaşmış olur.

İkbâl'in felsefe, bilim ve psikoloji alanlarına ilişkin yaptığı zaman açıklamalarının yanı sıra, varlığı, manevi yönünü de göz önüne alarak *Kur'ân*'a ve tasavvufa dayalı îzâhları onun özgün yorumunu ve samimi çabasını ortaya koymaktadır. İkbâl'in düşüncesi, salt akli temel alan Batı düşüncesine esasta bir eleştiri olarak doğmuştur. Onun diğer tüm düşünürler gibi eleştirilecek yönleri olmakla birlikte Batılı zihniyetin, varlığı bir mekanizme hapsedtiği modern dönemde, İkbâl'in büyük bir cesaret ve bilgi birikimiyle düşüncelerini açıklaması, takdire değerdir.

KAYNAKÇA

- CEBECİOĞLU, E. (2004). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Anka.
- CEVİZCİ, A. (1999). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma.
- ÇELİK, İ. (2004). *Muhammed İkbâl'in Tasavvufî Düşüncesi*. İstanbul: Kaknüs.
- ERKAN, A. (2004). *Büyük Arapça-Türkçe Lügat (C: 2)*, İstanbul: Yasin.
- GÖLPINARLI, A. (1963). *Mevlevî Âdab ve Erkânı*. İstanbul: İnkılap ve AKA Kitabevleri.
- HAKÎM, S. (2005). *İbnü'l-Arabî Sözlüğü*, (E. Demirli, Çev.) İstanbul: Kabalıcı.
- HANÇERLİOĞLU, O. (1993). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İKBÂL, M. (1971a). *Şarktan Haber (İkbâl'den Şiirler içinde)* (A. N. Tarlan, Çev.) İstanbul: İş Bankası.
- İKBÂL, M. (1971b). *Zebur-u Acem (İkbâl'den Şiirler içinde)* (A. N. Tarlan, Çev.) İstanbul: İş Bankası.
- İKBÂL, M. (1976). *Yolcu* (A. N. Tarlan, Çev.) İstanbul: Eser Matbaası.
- İKBÂL, M. (1983) *Cebraîl'in Kanadı* (Y. S. Karaca, Çev.) İstanbul: Furkan.
- İKBÂL, M. (1984). *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (N. A. Asrar, Çev.) İstanbul: Birleşik.
- İKBÂL, M. (2000). *Câvitnâme* (A. Schimmel, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı.
- İKBÂL, M. (2005). *Esrar ve Rumuz* (A. N. Tarlan, Çev.) İstanbul: Sûfi Kitap.
- İKBÂL, M. (2006a). *Musa Vuruşu (Kulluk Kitabı içinde)* (A. N. Tarlan, Çev.) İstanbul: Sûfi Kitap.
- İKBÂL, M. (2006b). *Yeni Gülşen-i Râz (Kulluk Kitabı içinde)* (A. N. Tarlan, Çev.) İstanbul: Sûfi Kitap.
- İKBÂL, M. (2007a). *Misafir* (A. M. Şahin, Çev.) İstanbul: Irmak.
- İKBÂL, M. (2007b). *Yansımalar* (H. Toker, Çev.) İstanbul: Kaknüs.
- İKBÂL, M. (2012). *İslâmî Benliğin İçyüzü* (A. Yüksel, Çev.) Ankara: Hece.
- İKBÂL, M. (2013a). *Hicaz Armağanı* (C. Soydan, Çev.) Ankara: Hece.
- İKBÂL, M. (2013b). *İslâm Düşüncesi* (Y. Kaplan, Çev.) İstanbul: Külliyyat.

- İKBÂL, M. (2014a). *Benliğin Sırları* (B. Yılmazoğlu, Çev.) İstanbul: Araf.
- İKBÂL, M. (2014b). *Gabriel's Wing* (D. J. Matthews, Naim Siddiqui and Syed Akbar Ali Shah, Trans.) Lahore: Iqbal Academy Pakistan.
- KARADENİZ, A. (2013). Muhammed İkbâl'in Zaman-Mekân, Ölüm ve Ebedîlik Tasavvuru. *Hece Aylık Edebiyat Dergisi Muhammed İkbâl Sayısı* (S. 193, ss. 465-468).
- KÂŞÂNÎ, A. (2004). *Tasavvuf Sözlüğü* (E. Demirli, Çev.) İstanbul: İz.
- KUR'ÂN-I KERİM*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- KÜÇÜK, O. N. (2002). Zaman Düşüncesinin Tasavvûfi Açılımı. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* (ss. 221-238) Ankara.
- ORHANOĞLU, H. (2011). Aşk Mesnevilerinde Şimdiki Zaman Algısı. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* (ss. 149-176) İstanbul.
- RÛMÎ, M. C. (1965). *Mesnevi(C: I)* (T. Mevlevî, Çev.) İstanbul: Ahmed Said Matbaası.
- RÛMÎ, M.C. (1990a). *Mesnevi(C: I)* (A. Gölpınarlı, Çev.) İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- RÛMÎ, M. C. (1990b). *Mesnevi(C: VI)* (A. Gölpınarlı, Çev.) İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- RÛMÎ, M. C. (1991a). *Mesnevi(C: III)* (V. (Çelebi) İzbudak, Çev.) İstanbul: M.E.B.
- RÛMÎ, M. C. (1991b). *Mesnevi(C: VI)* (V. (Çelebi) İzbudak, Çev.) İstanbul: M.E.B.
- RÛMÎ, M. C. (2004). *Mesnevi(C: I)* (A. A. Konuk, Çev.) İstanbul: Gelenek.
- RÛMÎ, M. C. (2010a). *Mesnevi(C: I)* (S. M. Nahîfî, Çev.) İstanbul: Timaş.
- RÛMÎ, M. C. (2010b). *Mesnevi(C: III)* (S. M. Nahîfî, Çev.) İstanbul: Timaş.
- RÛMÎ, M. C. (2010c). *Mesnevi(C: VI)* (S. M. Nahîfî, Çev.) İstanbul: Timaş.
- SCHİMMEL, A. (2012). *Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl* (S. Özkan, Çev.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- SERHENDÎ, R. A. F. (2008). *Mektûbât Tercemesi* (H. H. Işık, Çev.) İstanbul: Hakikat Kitabevi.
- TİMUÇİN, A. (2000). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Bulut.
- ULUDAĞ, S. (2001). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı.

AKADEMİKBAKIŞ DERGİSİ

Sayı: 72 Mart - Nisan 2019 Uluslar arası Hakemli Sosyal
Bilimler E-Dergisi ISSN: 1694-528X İktisat ve Girişimcilik
Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız –Türk Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Celalabat –KIRGIZİSTAN

<http://www.akademikbakis.org>

YILDIRIM, A. (2015). Bir Tasavvuf Düsturu Olarak "Ân-ı Dâim", "İbnü'l-Vakt", "Ebu'l-Vakt", Düşüncelerinin Klasik Türk Şiirine Yansımaları. *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* (S. 7, ss. 145-154) İstanbul: Tuzla Belediyesi Kültür.

ZÜŞŞERÂ, U. (1993). *İslâm Ansiklopedisi "Zaman"* (C: XIII), İstanbul: MEB.